

על הומור ועל גבולות התרגומיות

גליה הירש*

תקציר

במאמר זה אדון בחקר ההומור על פי תיאוריות שונות (Raskin, 1985; Attardo, 2002; Jeffers, 1995; Oring, 1989), ובאפשרויות לתרגומו על פי תפיסות שונות, הדנות בתרגומיות בכלל (Hickey, 1998; Vermeer, 2000) וביכולת תרגום ההומור בפרט (Rojo Lopez, 2002). כל זאת בעזרת מסגרת תיאורטית המבוססת על מודל להבחנה בין אירוניה להומור שהוצע בעבודות קודמות (הירש, תשס"ח). אדגים את התפיסה העומדת מאחורי המאמר באמצעות ניתוח דוגמות בהקשרן מתוך מערכון של תכנית הטלוויזיה הפופולרית, "ארץ נהדרת", וספרו של אפרים קישון, "סיפור משפחתי" (1980).

מילות מפתח: הומור, תרגום, תרגומיות, אירוניה, הנהרה.

מבוא

מערכון – "קחי טאבלט"

אבא: מה נשמע, מאמי?
 אימא: יה, איפה היית? נורא מאוחר!
 אבא: ליקלקתי סולרו על הירח. איפה הייתי? סידורים, מאמי.
 אימא: תגיד, הצלחת לבטל את החיובים האלה של הוט?
 אבא: לא, אבל תראי מה קיבלתי, קחי טאבלט.
 אימא: מה טאבלט? עכשיו אני מתקשרת אליהם.
 אבא: לא, אי אפשר להתקשר, בזק ניתקו אותנו למה לא עמדנו בתשלומים של המבצע.
 אימא: איזה מבצע?
 אבא: היה מבצע עשה קו שלישי – קבל טאבלט. קחי טאבלט.
 ילד א': אבא, אבא, אמרת שתשחק איתי כשתחזור.
 אבא: צודק, קח טאבלט.
 אימא: קנית לילד טאבלט?
 אבא: לא קניתי, תדלקתי.
 אימא: מה תדלקת, מה אנחנו דנקר?
 אבא: לא, אבל היה מבצע, אם אתה מתדלק אתה מקבל שישית טאבלט. קחי טאבלט.
 מה יש לאכול, מאמי?
 אימא: אין כלום, המקרר ריק. עשית שוק?

* ד"ר גליה הירש המחלקה לתרגום וחקר התרגום, אוניברסיטת בר אילן

אבא : לא, הירקות יקר רצח, אבל הבוכרי פינק אותי בקילו טאבלט בלאדי.
 אימא : אה, על הכיפאק, בדיוק עכשיו ראיתי מתכון משגע בטאבלט למרק טאבלט.
 אבא : אימא, מה נשמע, מאמי?
 סבתא : אה, אני לא סובלת אותך.
 אבא : קחי טאבלט.
 מתבגרת : יאללה, ביי, אני זזה, אל תחכו לי.
 אבא : נראה לך שאת יוצאת ככה מהבית? תסתירי עם טאבלט.
 מתבגרת : אבא, די נו!
 אימא : ואת גם לא אכלת כלום.
 מתבגרת : אני לא רעבה.
 אימא : אני אכין לך טאבלט לדרך.
 ילד ב' : אבא, אפשר מאה שקל לטיול השנתי?
 אבא : מה פתאום? קח טאבלט.
 ילד א' : אבא, אריאל יכול לבוא לישון איתי?
 אבא : תישן על טאבלט.
 מתבגרת : אימא'ה, ג'וק!
 אבא : תורידו עליו טאבלט.
 נשמע בכי תינוק.
 אבא : מה יש לו?
 סבתא : זה גזים. תטחן לו טאבלט עם ביס-ביס ונענע, זה ישחרר לו.
 אימא : אני לא מרשה לשחק עם צלחת מעופפת בבית!
 אבא : קח, תשחק עם טאבלט.
 אימא : יופי, עכשיו יהיה הכול כתמים של טאבלט.
 אבא : אל תדאגי, מאמי, נלך לאייס נקנה לך טאבלט מקיר לקיר.
 נכבה האור.
 אימא : מה זה?
 אבא : כנראה ניתקו אותנו מהחשמל כי לא שילמנו.
 אימא : ממת?
 אבא : לא יודע, אני אבדוק בטאבלט... ארבעה חודשים.
 אימא : כמה בטרייה נשארה לך?
 אבא : חמש שעות.
 אימא : ומה נעשה אחר כך?
 אבא : נשדרג, מאמי.
 המסך מתכסה בכיתוב : "טאבלט עושים אותך באצבע".
 סבתא : אני לא מרגישה טוב.
 אבא : תבלעי טאבלט.
 (מתוך "ארץ נהדרת, עונה 9, פרק 8)

במערכון הזה, אחד המוצלחים לטעמי בעונה התשיעית של "ארץ נהדרת", צפיתי כמה פעמים בלוויית ישראלים בני גילים שונים ובכל פעם הוא עורר תגובה קומית, אך אין זה אומר כי בתרגומו לשפות אחרות יישמר דווקא האפקט ההומוריסטי. אם כך על מה מבוסס ההומור במערכון ומדוע נדמה כי לא בהכרח יעלה יפה בתרגום?

לתפיסתי, ההומור בקטע מבוסס על כמה רבדים שונים. ראשית כול, הוא נשען במידה רבה על ידע הקשרי המשותף למוען ולנמען: כדי לפענח את ההומור שבמערכון על הצופה להכיר את המגמה הרווחת בעת האחרונה בקרב נותני שירות בישראל להבטיח מכשיר טבאלט מתנה, ולעתים קרובות הדבר בא לפצות על תנאים טובים פחות.

ויצמן ודסקל מחלקים את הידע ההקשרי לשני סוגים: ידע חוץ-לשוני, הכרוך בידיעותיו ובתפיסותיו של הנמען בנוגע לעולם, וידע מטא-לשוני, הכרוך בידיעותיו ובתפיסותיו בנוגע לשימוש בלשון, בתחושה אינטואיטיבית לגבי המוסכמות הלשוניות. בכל סוג ניתן להבחין בין שלוש רמות ידע שונות: כללי, מוסכם וספציפי. הידע הספציפי קשור בנסיבות הייחודיות של המבע הנתון, הידע המוסכם משתייך לתסריטים המקובלים, לתפיסות ולנהוג בתרבות מסוימת, והידע הכללי הוא ההיכרות עם התופעות, עובדות ועקרונות שונים שברקע (דסקל וויצמן, תש"ן Dascal & Weizman, 1987; Weizman & Dascal, 1991). במקרה הזה תנאי בסיסי להבנת ההומור שעליו מבוסס כל הקטע הוא ידע הקשרי חוץ-לשוני ספציפי על אודות המגמה המסוימת הזו הנפוצה כעת בישראל.

ניכר אם כן שב"ארץ נהדרת" השכילו להצביע על מגמה כלשהי, אך בכך לא די כדי ליצור הומור. אחת הדרכים לעשות זאת היא להקצין תופעה מסוימת עד כדי אבסורד, או עד כדי "אי-גיון", סוג אחר של היגיון, שאינו היעדר מוחלט של היגיון, אלא תופעה ייחודית להומור (Jeffers, 1995, p. 54). במערכון שלפנינו מוצגת חלוקת הטאבלטים כתופעה גורפת כל כך עד שהם משמשים לכל עניין, כתחליף למוצרים אמיתיים הכרחיים הדרושים לאנשים, ובהם אף מזון. דבר זה אינו עולה בקנה אחד עם ההיגיון האנושי הבסיסי.

כמו כן, ההומור במערכון מתבסס על הניגוד בין המילה הלועזית לאופן הביטוי שלה בפי המשתתפים במחזה. על פי אלכסנדר, הומור לשוני מבוסס על מנגנונים לשוניים (Alexander, 1997, pp. 13-14) ברמות שונות של השפה: הרמה הגרפולוגית – משחקי מילים המבוססים על מאפיינים גרפולוגיים, לדוגמה גודל האותיות; הרמה הפונולוגית – משחק המושתת על דמיון בהגייה: חריזה, לשון נופל על לשון; הרמה המורפולוגית – הלחמי מילים; הרמה התחבירית – משחק המתבסס על עמימות במבנים; הרמה הלקסיקלית-סמנטית – משחקי מילים המושתתים על עמימות לקסיקלית, למשל דו-משמעות או ריבוי משמעות, והרמה הפרגמטית (Alexander, 1997, pp. 1-70). במקרה הזה ההגייה הפונולוגית של המילה "טאבלט" במבטא ישראלי מודגש יוצר ניגוד בין הלוקליות לבין-לאומיות שאותו שי מנסה כביכול לשדר.

אם כך, המערכון משקף טרנדים קיימים ומבוסס על רבדים שונים, שאת כולם נסביר בהרחבה בסעיף הבא, אך נשאלת השאלה אם די בהבנת מנגנוני ההומור כדי להעביר את האפקט ההומוריסטי הפרגמטי בהצלחה לשפה אחרת. הדבר תלוי כמובן בתפיסת התרגום והתרגומיות בכלל והתפיסה לגבי תרגום הומור בפרט.

רוחו לופס למשל מציעה מודל לבחינת תרגומי הומור ושיפורם, המבוסס על פירוק המבע ההומוריסטי למסגרות הסמנטיות המרכיבות אותו (Rojo Lopez, 2002). מגישה עולה כי ניתן להעביר בתרגום את הפונקציה ההומוריסטית. אולם נשאלת השאלה אם ניתן להעביר מסגרת ההומוריסטית כזו המבוססת על אי-גיון ללא היכרות עם הידע ההקשרי הנדרש כדי להבין את המערכון וללא המנגנונים המבוססים על הרמה הפונולוגית. על כל זאת ננסה לענות במאמר הבא.

2. חקר ההומור

כדי לדון באפשרות או בחוסר האפשרות לתרגם הומור, יש להקדים ולהבין מה מוגדר כהומור ומהם המנגנונים שעליהם הוא מתבסס. למעשה עצם הגדרת ההומור הוא הקושי הראשון שבו נתקלים חוקריו, משום שהמילה עצמה משמשת לציון מכלול של תופעות, כגון היכולת לספר בדיחות, תכונת אופי או גישה של ריחוק מסוים (זיו, תשמ"א, 15; Raskin, p. 1985). כמו כן, לא תמיד ברורה ההבחנה בין האפקט ההומוריסטי לסיבותיו (Vandaele, 2002, pp. 151-152). בבואם לאפיין הומור, רוב החוקרים נוטים לאחת משלוש גישות עיקריות, המבליטות כל אחת מאפיין אחר: הגישה הפסיכואנליטית, הגישה החברתית-ביהוויוריסטית והגישה הקוגניטיבית-תפיסתית. הגישה הראשונה עוסקת בדיכוי ובהדחקה, השנייה בהמעטה בערך והשלישית מקושרת עם אי-הלימה (Raskin, 1985, p. 31). אם כי אפשר להסביר היקריות של הומור בעזרת שלוש הגישות ואין המושגים סותרים בהכרח; מאמר זה אינו מתמקד בשתי הגישות הראשונות בשל אופיין הפסיכולוגי, ולכן הן ייסקרו רק בקצרה. הניתוח הנוכחי מסתמך בעיקר על תיאוריות האי-הלימה ועל חיפוש אחר הפרת ציפיות ושני תסריטים שונים (Raskin, 1985; Attardo, 2002), כשהוא מתמקד בתהליכי פענוח ההומור מנקודת מבטו של הנמען, בהסתמך על האמצעים הלשוניים והידע ההקשרי העומדים לרשותו.

2.1 הגישה הפסיכואנליטית

פרויד הוא הידוע שבהוגים התומכים בקבוצת תיאוריות השחרור וההרפיה, שבבסיסן ההנחה שהצחוק מספק שחרור לאנרגיה ששימשה לבלימת רגשות תוקפניים או מיניים אסורים, וכך הוא מאפשר רגיעה ממתח למוען ולנמען (זיו, תשמ"א, עמ' 32-33; Raskin, 1985, p. 38). פרויד אף הגדיר את הבדיחות בהתאם לרמת השחרור שהן מספקות. קיים גם הומור תמים לשם שעשוע בלבד, אך הבדיחות המגמתיות, המאפשרות לבטא מין או תוקפנות, הן המסייעות להשתחרר מעכבות וגורמות עונג (Freud, 1905). הוא ראה בהומור ניסיון לשחרר את האופוריה של הילדות שאבדה בשל עודף שכלתנות. לכן, תפס אמנם את ההומור כהכחשה של המציאות, אבל גם כסימן לבגרות נפשית. ככלל, בימינו מגדירים הפסיכולוגים את התופעה במושגים של התעוררות וביטחון: האדם חש התעוררות או גירוי אבל נרגע כשנוכח לדעת שאין סכנה בתחושות אלה (McGhee, 1977).

2.2. הגישה החברתית-ביהוויוריסטית

אף על תחושת חוסר הסכנה היחסית שההומור מעורר והתדמית החביבה שהוא זוכה לה על פי רוב (זיו, תשמ"א, עמ' 16), רווחת למדי גם גישה שנייה, הכוללת תיאוריות המגדירות את ההומור במושגים של עיונות, עליונות, רוע, תוקפנות, לעג או המעטה בערך. על פי גישת התוקפנות, בתקשורת ההומוריסטית ממעיט צד אחד בערכו של הצד השני (Raskin, 1985, pp. 36-37). זיו רואה בתוקפנות אחת מחמש הפונקציות המרכזיות שממלא ההומור בחיי האדם, נוסף על פונקציה מינית, חברתית, אינטלקטואלית ופונקציה של מנגנון הגנה, שבה אפשר לתלות גם את ההומור השחור (זיו, 1984).

אפילו פרויד כינה את הבדיחה, הנתפסת כאן כמקרה ספציפי של הומור, ביקורת מתוך שעשוע, אם כי שמו מתקשר יותר לתיאוריות הדיכוי או ההדחקה (Freud, 1905, p. 40). אצל אריסטו משתקפות שתי גישות אלה שכן הוא ראה בהומור חיקוי של המגוחך והשפלת האדם שלו צוחקים, אבל ציין שהצחוק הוא גם תגובה לאי-הלימה או להפרת ציפיות (Aristotle, 4th). אם כי ברגסון דן במוצהר בצחוק ויש להבדיל בין הצחוק להומור, גם את תורתו אפשר לשייך לתיאוריות העליונות. ברגסון מציין שאת הצחוק מאפיינים חוסר הרגישות והאדישות, משום שלא נוכל לצחוק לאדם המעורר בנו חיבה או רחמים. לתפיסתו, לצחוק תפקיד חברתי חשוב או כדבריו "צפונה בו תמיד מחשבת סתר של קנוניה" (ברגסון, 1981, עמ' 10).

הגישה של העליונות מעוררת שאלות בכל הנוגע להומור עצמי או להומור בין חברים. עלבון קשה ומוגזם מפיו של חבר אמנם יישמע משעשע יותר מעלבון מרוכך מפיו של אויב, מפני שיש להניח כי החבר מתלוצץ (La Fave, Mannell & Guilmette, 1977; La Fave, Haddad & Maesen, 1976, p. 82), אבל קשה להסביר את הדבר באמצעות תיאוריות המתבססות על תוקפנות.

בסופו של דבר, נפגשת הגישה הזו במידה רבה עם תיאוריות האי-הלימה שיפורטו בהמשך בטענה כי הנאה כתוצאה מאושר פתאומי, המסבה תחושת עליונות ונובעת מפתרון אי-הלימה, היא הגורם להומור (La Fave, Haddad & Maesen, 1976, pp. 86-89).

2.3. הגישה הקוגניטיבית-תפיסתית

על פי הגישה הקוגניטיבית-תפיסתית, בהומור תכנים המתאימים למצב מסוים מועברים למצב שונה, או במילים אחרות, מתקיימים בו איחוד או השוואה בין שני מרכיבים שאינם מתאימים (Raskin, 1985, pp. 31-32). על התפיסה הזו מבוססות למעשה תיאוריות האי-הלימה, הרווחות במחקר הפסיכולוגי (McGhee, 1977; Shultz, 1977), היות שרבים מחוקרי ההומור הם פסיכולוגים (Chapman and Foot, 1977).

כדי להגדיר את גישת האי-הלימה החוקרים משתמשים במושגים כדוגמת אי-התאמה, פרדוקס ושוני. האי-הלימה נובעת מחריגה מתבניות קוגניטיביות מקובלות (Vandaele, 2002, pp. 156-157) או מהקונפליקט בין הציפיות להפרתן הסופית (Shultz, 1976, 12). כך שהיקרות ההומוריסטית מבוססת על ציפיות מסוימות, על הפרתן באי-הלימה ולבסוף על מציאת פתרון לאי-הלימה (Attardo, 1997, p. 411).

אפשר להסביר את האי-הלימה גם בקיומם של שני תסריטים מנוגדים וכן בעזרת מנגנונים לוגיים (Attardo, 2002). התסריט הוא המידע הסמנטי הסובב את המילים שבמבע או מתעורר בגללם, והוא מייצג את ידע העולם של הדובר הילידי (Raskin, 1985, p. 81). התסריט המופיע בשלב הראשון של ההיקרות ההומוריסטית יוצר ציפיות מסוימות המופרות כאשר מפענחים את התסריט השני. אך שני התסריטים חייבים להתקיים בו זמנית ברגע מסוים במוחו של הנמען, והנוכחות המשותפת הזו הכרחית בשלב האי-הלימה אבל גם בשלב הפתרון והבנת ההומור (Attardo, 1997). התסריט הראשון חייב להיות נגיש יותר וללוות את הנמען לאורך ההיקרות ההומוריסטית, עד שיתחלף בתסריט השני בשורת מחץ. לפיכך, אפשר לומר שלתסריט השני יש נגישות מעטה אך אינפורמטיביות או רלוונטיות מרובה (Attardo, 1997, p. 401).

כמו כן, כדי שהאי-הלימה תייצר הומור עליה להיות בדיוק בדרגה המתאימה: אל לשני התסריטים להיות שונים מדי, אבל גם אל להם להיות דומים מדי (Nerhardt, 1977). הפער בין שני התסריטים עשוי להיות במקרים רבים הניגוד בין הרצוי למצוי, בין האמיתי לדמיוני, בין האפשרי לבלתי אפשרי, בין הנורמלי לא-נורמלי (Raskin, 1985, pp. 108-111), בין הארצי, הגשמי והגס לרוחני ולנעלה; או בלשונו של צמח, "ותפקידו של ההומור לרדוף אחרי הנישא במחבואיו במצר הדחק, בנטול חשיבות, בבזוי, בכל סוג של קטנות ושפלות" (צמח, תש"ח, עמ' 226). גם ברגסון הגדיר את הקומי כ"כל מאורע שיפנה את תשומת לבנו אל גשמיותו של האדם בשעה שאנו עוסקים ברוחניותו" (ברגסון, 1981, עמ' 36).

התיאוריות של רסקין ואטרדו נבדלות זו מזו בכך שאטרדו מתבסס יותר על מנגנונים לוגיים בתיאוריה שהוא מכנה "GTVH – General Theory of Verbal Humor", ואילו רסקין נדרש לסמנטיקה של שני התסריטים בתיאוריה שלו: "Semantic Script Theory of Humor – SSTH". כמו כן, בניגוד לאטרדו, רסקין מנתק את עצמו מהתיאוריות הפסיכולוגיות של האי-הלימה, מפני שהוא מתעניין בביטוי של ההומור ולא בגורם לו (Dyner, 2007). מאמר זה מתבסס על גישתו של אטרדו, התולה את האי-הלימה שבהיקרות ההומוריסטית בקיומם של שני תסריטים מנוגדים (Attardo, 2002), ועל מאפיינים נוספים של הומור, העולים מתוך מחקרים פרגמטיים המזוהים יותר מכול עם הגישה הקוגניטיבית, שיפורטו להלן.

2.3.1. מסגור

בדיחות הן מקרה ספציפי ומוקצן של הומור (Attardo, 2003, p. 1291), ומאפייניהן הבולטים הם הקיצור, חוסר ההתאמה וההפתעה (זיו, 1984, עמ' 91-92). בשל היותן צורת ההומור השכיח והמתומצת ביותר, הבדיחות הן דוגמה מצוינת למסגור של הומור (זיו, 1984, עמ' 91). בכל סיטואציה של הומור קיימת הפרה של ציפיות, והיא מופיעה בבדיחה בשורת המחץ. היעדר הפתעה הוא ש"הורס את הבדיחה" כשמספרים אותה בפעם השנייה (Raskin, 1985, p. 33). בבדיחה פועלים שני תסריטים מקבילים כמעט לאורך כל הדרך, אחד אפשרי וסביר והשני לא, ולבסוף מתקבל רק אחד התסריטים (Raskin & Attardo, 1994).

לבדיחה יש מסגור התחלי וסופי ברור, המסתיים בדרך כלל בשורת מחץ, והוא המוביל להבנת האי-הלימה (Oring, 1989, pp. 351-353), ומקשר בין שתי המשמעויות המנוגדות

בטקסט (Attardo, 2002). ככל שהציפיות הנבנות בגוף הבדיחה מופרות יותר, נגרמת הפתעה רבה יותר, ואז הבדיחה מצחיקה יותר (Nerhardt, 1977, 48).

אולם לא לכל היקרות הומוריסטית יש מבנה של בדיחה: רסקין מזכיר בדיחות מורכבות (compound jokes) שבהן התסריטים מתנגשים יותר מפעם אחת (Raskin, 1985, p. 134); אורינג רואה בשורת המחץ את ההבדל בין בדיחה לסיפור הומוריסטי (Oring, 1989, p. 351), הן נוריק והן זיידמן מביאים אנקדוטות הומוריסטיות שאינן מסתיימות בהכרח בשורת מחץ (Norrick, 1993, pp. 47-59; Zajdman, 1991b). גם אטרדו מבחין בין טקסטים הומוריסטיים המסתיימים בשורת מחץ לאחרים, רבים יותר, שבהם רכיב הומוריסטי לצד רכיב לא הומוריסטי (Attardo, 2001, p. 29).

כלומר, קיימים מבנים אפשריים רבים לטקסטים הומוריסטיים, שאינם מזכירים דווקא את מבנה הבדיחה הקלסי, שבסופו שורת מחץ ובה גלומה הפרת הציפיות (Tsakona, 2007). כמו כן, לא תמיד הגבולות בין בדיחה לשיח ברורים כל כך: זיידמן מציגה אפשרויות שונות של שילובי בדיחות בהקשר הדיבורי של שיחה עד כדי הפיכתן ליחידה אחת (Zajdman, 1991a).

2.3.2. אי-גיון

חוסר ההתאמה, או האי-הלימה, הוא תנאי הכרחי, אך לא מספיק להומור, והיסוד להבנתו האינטלקטואלית. הבסיס בפענוח כל היקרות של הומור הוא הצורך לזהות את חוסר ההתאמה, ולכן אפשר להשוות פענוח של הומור למצב התחלתי של פתרון בעיה. אולם בניגוד לדרך הלוגית לפתרון בעיות רציונליות רגילות, להומור לוגיקה מיוחדת משלו הנקראת "לוקאל-לוגיקה" ומשתמשת באלמנטים מעולם המציאות ומעולם הדמיון כאחד ופועלת רק בשיתוף פעולה של הנמען (זיו, 1984, עמ' 75-98).

ההגדרה מזכירה את מה שפרויד מכנה "ההיגיון שבאי-היגיון" (Freud, 1905, p. 204), או את מה שג'פרס מכנה אי-גיון: סוג אחר של היגיון, שאינו היעדר מוחלט של היגיון, אלא תופעה ייחודית להומור (Jeffers, 1995, p. 54). היא טוענת שאפשר לקרוא טקסט הומוריסטי רק כאשר אין מקבלים את ההיגיון ואת האמת במשמעותם המקובלת, וסוג אחר של היגיון (non-sense) מופיע במקומם (Jeffers, 1995). גם מולקי טוען שבמסגרת של הומור כל חוקי הלוגיקה והציפיות הרגילות חדלים מלהתקיים, ולכן אין הנמענים מפעילים על האמירה את תהליך הפרשנות המאפיין שיח רגיל ואינם מחפשים הלימה. בשל כך יש חשיבות רבה למסגור של ההומור (Mulkay, 1988, pp. 37-52). אפשר ליהנות מהאבסורד, כשתופסים היקרות מסוימת כהומוריסטית ויש שחרור מדרכי החשיבה הרגילות ומכבלי ההיגיון (זיו, 1984, עמ' 80). זאת בתנאי שאדם מניח לעצמו לעשות כן (Nerhardt, 1976).

2.3.4. משחקי מילים

כפי שהוסבר לעיל, אלכסנדר מגדיר הומור לשוני כהומור המבוסס על מנגנונים לשוניים ברמות שונות של השפה: הרמה הגרפולוגית, הרמה הפונולוגית, הרמה המורפולוגית, הרמה התחבירית, הרמה הלקסיקלית-סמנטית והרמה הפרגמטית (Alexander, 1997, pp. 1-70). קיאררו כוללת במשחקי מילים פליטות (כגון פליטות לשון, פליטות פרוידיאניות וטעויות מקלדת) מכוונות ולא מכוונות; שימוש מוטעה במילים מכוון או לא מכוון; אנגרמות; לשון נופל על

לשון ובכלל מניפולציות פונולוגיות; מניפולציות מורפולוגיות; משחקים הבנויים על גבולות המילים (הרווחים מאוד באנגלית) ושימוש במילים הומונימיות או פוליסמיות (Chiaro, 1992, pp. 16-47).

3. תרגומיות

עד כה נסקרו התכונות המאפיינות את ההומור במטרה להבין את המנגנונים שבבסיסו המאפשרים פיענוח בקרב הנמען, אך בטרם נעבור לסוגיות תרגום ההומור, ברצוני לנסות להגדיר מושגי מפתח כגון "תרגום" ו"תרגומיות".

כיצד מגדירים אפוא תרגום? הספרות הענפה בנושא מצביעה על כך שאין בנמצא הגדרה ברורה. לדברי היקי, תרגום הוא תמיד תיווך ולכן דיבור מדווח (Hickey, reported speech - (Sperber & Wilson, 1986, p. 220). על סמך תיאוריית הרלוונטיות של ספרבר ווילסון (Sperber & Wilson, 1986), תרגום הוא שימוש "פרשני" (interpretive) בשפה בניגוד לשימוש "תיאורי" (descriptive), מכיוון שתרגום מעביר את דבריו של אדם אחר, אבל בשפה אחרת. לפיכך, התרגום חייב להיות אמין ומשקף דיו בתחומים הרלוונטיים (Sperber & Wilson, 1986).

האוס מגדירה תרגום כ"cross-linguistic sociocultural practice", שבו טקסט בשפה אחת מומר במקבילה הפונקציונלית שלו בשפה אחרת (House, 1998, p. 63). מכאן נובע שהמאפיין העיקרי של התרגום הוא הדילמה בין הטקסט המקורי לתנאים המחייבים בשפת המטרה. מסיבה זו, ההקבלה בין התרגום למקור היא יחסית. הדרישה העיקרית היא שהתרגום ימלא פונקציה מקבילה למקור (House, 1998, pp. 63-64).

על פי תיאוריית הסקופוס של ורמר (Vermeer, 2000), המטרה של טקסט המקור וטקסט המתורגם אינה זהה בהכרח, לעתים כך הדבר, אך מצב זה הוא היוצא דופן, ולכן אין סיבה להשוואות רבות בין המקור לתרגום. ורמר טבע את המונח הטכני סקופוס לציון היעד או המטרה של פעולת תרגום. לטענתו, על הסקופוס של התרגום להיות מוגדר מראש בין המתרגם ללקוח, ולעבור התאמה כאשר הלקוח אינו מכיר את תרבות היעד ואינו מבין את המגבלות המקצועיות.

גם הגישה הפרגמטית לכל תרגום אינה עוסקת בשיפוט ערכי של תרגומים כ"טובים" או כ"רעים", אלא מטרתה להבין ולתאר את תהליך התרגום כחלק מיחסי הגומלין בין תרבויות שונות (Hickey, 1998, p. 1). אפשר להגדיר אותה כניסיון להסביר את תהליך התרגום ותוצרו כפוטנציאל של מה שנעשה בתרגום כתשובה לפוטנציאל של מה שנעשה בטקסט המקורי והסיבות לכך, מנקודת הנחה שאף על פי שרב האובד בתהליך התרגום, ישנם יסודות השורדים בתהליך ומועברים לקורא בשפת המטרה, והשאיפה היא שגם יועברו באותו האופן (Hickey, 1998, p. 5). המטרה הפרגמטית של התרגום היא להשיג את אותו אפקט שהיה לטקסט המקורי ולא רק להנהיר את האפקט מעבר לשימוש במקור (Hickey, 1998, p. 220).

גישתם של רוב המחקרים בתרגום הומור היא אנתרופולוגית-פסיכולוגית בעיקרה. אם כי קיימים גם מחקרים המתמקדים בתרגום הומור כעניין תלוי נורמות, ובהם מחקרו של דלבסטיטה על הומור המבוסס על משחקי מילים (Delabastita, 1993). בניגוד אליהם, הגישה הפרגמטית משווה טקסטים כמכלול על האמצעים הלשוניים המאפיינים אותם. המחסור

במחקרים פרגמטיים רציניים בנושא מרמז על הקושי ועל הייחודיות שבתרגום הומור ובמחקר של תרגום הומור (Vandaele, 2002, p. 150).

4. תרגום הומור

4.1. האם אפשרי?

התפיסה הפרגמטית רואה בהומור תופעה של עקיפות, ומתוקף השוני בינו לבין שיח רגיל יש מקום לדון תחילה ברמת האפשרויות של תרגומו, ואכן הוא נתפס כבלתי אפשרי בתנאים מסוימים, מתוך כך עולה השאלה בדבר רמת האוניברסליות של ההומור.

חוקרים רבים אכן סבורים כי ההומור הוא תכונה אוניברסלית (Raskin, 1985, p. 2). ישנם סוגים של בדיחות המשותפים לכמה תרבויות מערביות, למשל מה שקיארו מכנה "בדיחת האנדרדוג", בדיחה על חשבונה של קבוצה מסוימת באוכלוסייה הנחשבת לפחות אינטליגנטית. מושא הבדיחה משתנה ממדינה למדינה: בארצות הברית אלו פולנים, בצרפת - בלגים, באיטליה - שוטרס. אולם, אף על פי שנושא הבדיחה יכול להיות משותף לתרבויות רבות, למשל מין, האופן שבו יופיע ויצחק משתנה מתרבות לתרבות (Chiaro, 1992, pp. 77-99).

לפיכך, סביר להניח שבכל התרבויות יש צורה כלשהי של הומור (Shultz, 1977), אבל יש לזכור כי רוב המחקרים על הומור התבססו על דוברי אנגלית. לכן צריך להיזהר מהשוואה לא נכונה ומהחלת המסקנות שעלו ממחקרים אלה על קבוצות אחרות.

לדברי גולדשטיין, הבדלי התרבויות משפיעים יותר מבחינת תוכני ההומור: קיימים עדיין מאפיינים של הפתעה ועליונות אבל הגורם להם שונה; ההבדלים משפיעים פחות על תהליך ההומור ועל המנגנונים הפסיכולוגיים-קוגניטיביים, כגון צחוק (Goldstein, 1977). גם שולץ מצא הבדלים בתכנים ולא במבנים, וגילה שההומור במערב עוסק יותר במין ובאלימות מההומור בתרבויות לא מערביות (Shultz, 1977).

תרגום בדיחות – מקרה פרטי של הומור – עשוי לעתים קרובות להיות בלתי אפשרי, בשל השילוב של מגבלות לשוניות וגורמים חברתיים-תרבותיים. בבדיחה יש חשיבות לכל מילה. ככל שהבדיחה תלויה יותר באילוצים של שפה, ייחודית יותר לתרבות מסוימת ועל אחת כמה וכמה שילוב של שני התנאים האלה, כך יקשה על המתרגם להעביר אותה לשפת היעד (Chiaro, 1992, pp. 77-99). בהומור, יש הטוענים אפוא, לא כל המרכיבים ניתנים לתרגום: למשל הקונוטציות השונות המרכיבות את המבע ההומוריסטי אובדות בתהליך (Diot, 1989, p. 84).

בכל זאת, טוען אטרדו, אפשר להשיג אפקט פרלוקוציוני מקביל בתרגום בדיחה, גם אם אינו יכול להיות תמיד נאמן למקור. אולם יש להתייחס לכל מרכיבי הבדיחה כדי להעביר את המשמעות ואת האפקט הפרגמטי (Attardo, 2002, p. 189).

אם כן, ניתן לטעון שאמנם לא ניתן ליצור הקבלה מושלמת בין התרגום למקור בשל ההבדלים בין כל שתי שפות, אך הלכה למעשה קיימים תרגומים שונים המשיגים אפקט הומוריסטי או אירוני הדומה לזה שבמקור. יתרה מזו, אמנם אין שני דוברים של אותה השפה שלהם מטען קוגניטיבי, סמנטי, תחבירי וכו' זהה, ואף על פי כן פעולת התקשורת ביניהם מתבצעת בהצלחה (Richardson, 1998). מכאן ניתן להקיש גם על תרגום בין שפות שהדוברים בהן נושאים מטען שונה.

בהנחה שתרגום הומור הוא דבר אפשרי, נדרשים תנאים מסוימים להעברה מוצלחת של האפקט בתרגום. לשחזור הומור בתרגום נדרשים כמה תנאים מהותיים: על המתרגם לזהות את ההומור המקורי על מרכיביו ולהיות מסוגל לייצר בעצמו הומור, דבר שאינו מקביל בהכרח לזיהוי ולפענוח ההומור. כמו כן, ייתכן כי מסיבות אישיות יקשה על המתרגם לקבל את ההומור או שתגובה חזקה אליו תמנע ממנו לתרגמו (Vandaele, 2002, p. 150).

פענוח ההומור תלוי במידה רבה בהיכרות עם ההקשר הנתון והתרבות המסוימת (Dolitsky, 1983): מספר הבדיחה מניח מראש שהידע ההקשרי המשותף להבנת הבדיחה נמצא ברשותו של המוען (Yus, 2003, p. 1315; Raskin & Attardo, 1994, p. 62). לדברי דוליטקי, גם בתרגום של טקסט שאינו הומוריסטי המוען משמיט מידע רב בהסתמך על הידע ההקשרי של הנמען, ועל אחת כמה וכמה בשיח ההומוריסטי. למעשה, יוצר ההומור יכול להפר את ציפיות הנמענים ולגרום הומור רק אם יש הסכמה מסוימת בין המוען לנמען וידע הקשרי משותף כלשהו (Dolitsky, 1983).

לפי דסקל, פענוח ההומור דורש השתתפות אקטיבית של הנמען, כיוון שבתהליך הפענוח של בדיחה לוקחים חלק גם רצונות, כוונות לא מודעות, אסוציאציות אישיות ומניעים נסתרים שלו. הרמה הזו של עיבוד שונה מאוד מהבנה לשונית בלבד של המסר הסוציולוגי (Dascal, 1985, pp. 5-7).

כיוון שלכל נמען מטען משלו, יש לכך השפעה גם על התגובה לתופעת העקיפות. כמו כן, יש הבדל בין הבנה של תופעות עקיפות וקבלתן החיובית. נמען מסוים עשוי להבין את ההומור שבאמירה מסוימת, אך כיוון שהיא נוגדת את עקרונותיו או מכל סיבה אחרת הוא עשוי שלא לקבלה ולא להגיב באופן חיובי, למשל להימנע מצחוק (Hay, 2001). אנשים נבדלים זה מזה בנכונותם לקבל הומור ובידע העולם העומד לרשותם (Mulkay, 1988, 52-56).

הידע ההקשרי הנדרש מהנמען לפענוח הומור כולל גם ידע עולם חיצוני לטקסט וגם ידע על המבנה הפנימי של הטקסט שלו עליו לצפות. כלומר, כדי שיועבר ההומור בהצלחה, על המוען והנמען להיות שותפים לאותן ציפיות ממהלך השיח עצמו, למשל בנוגע למיקום המידע החדש בסקלת החידוש והנתון. קיומם של אמצעים לשוניים תלויי שפה להעברת יחסי החידוש והנתון עלול להקשות את תרגום ההומור (Vasconcellos, 1986).

המשתנה המשפיע אפוא על תרגום ההומור הוא הידע ההקשרי, ומשום כך לעתים קרובות נשמעת הטענה כי התבדחויותיהם של בני אומות אחרות אינן מצחיקות או מובנות (Dolitsky, 1983).

משתנה נוסף בעל חשיבות הוא איכות התרגומים: על פי ניסוי שערכה קיארו התברר כי תרגומים מוערכים מאנגלית לאיטלקית של סרטים פופולריים זכו בקרב קהל היעד לתגובה דומה לתגובתו של הקהל המקורי. החוקרת מודעת לבעייתיות שבהערכת תרגומים בהקשר הזה, אך סבורה כי ממצאיה מעידים על חשיבות איכות התרגומים כגורם משפיע בהעברת ההומור (Chiaro, 2007). גם על פי לוריין, ההומור הוא תלוי הקשר ומוסכמות, אך יכולותיהם של המתרגמים הם שישפיעו על מעבר הפונקציה ההומוריסטית שבמקור והדבר ניתן ללימוד (Laurian, 1992).

אם כך, בהנחה שלמתרגם הידע ההקשרי הדרוש לפענוח ההומור והתנאים הנדרשים התורמים לאיכות התרגום, נניח כי במקרים רבים ישנה אפשרות לייצר הומור בתרגום, נשאלת השאלה כיצד ניתן לעשות זאת. אפתח את הדיון דווקא בדרך שהתגלתה כמקובלת פחות להשגת האפקט הפרלוקוציוני ההומוריסטי במעבר משפה לשפה.

4.2. תרגום הומור – הנהרה או הזחה אחרת?

מהשוואה בין תרגומי אירוניה לתרגומי הומור במחקרים קודמים (הירש, תשס"ח) הצביעה השוואה שיטתית בין מקור לתרגום בכל מבעי האירוניה וההומור על כך כי במקרים שהוגדרו כאירוניים ושהייתה בהם הזחה בתרגום, הסתמנה נטייה של המתרגמים להעדיף הנהרות. לעומת זאת, במקרים שאובחנו כהומוריסטיים היה היחס הפוך. מכאן עולה כי בתרגום הומור יש נטייה פחותה להנהרות.

הדיון במושגים "הזחה" ו"היסט" מושתת על התיאוריה של טורי (טורי, 1977), ועל ההגדרה המקובלת בחקר התרגום ל"הנהרה" (Vinay & Darbelnet, 1958; Dimitrova, 2005), אך המושגים עברו אדפטציה כדי להתאימם למסגרת הזו.

הנהרה (explicitation) היא מונח שטבעו לראשונה ויני ודרבלנט כאחת מטכניקות התרגום. לתפיסתם, הנהרה היא שילוב של הסברים או פרטים בתרגום שרק משתמעים מהמקור אך אפשר להבינם מתוך ההקשר או המצב (Vinay & Darbelnet, 1958).

הגדרה אחרת להנהרה היא של תופעה המתרחשת כשיחידות משמעות נלקחות מתוך ההקשר החיצוני ומשולבות בטקסט עצמו (Hewson & Martin, 1989, p. 104). בדרך זו, מידע הנמצא באופן סמוי בטקסט המקור נמצא גלוי בטקסט היעד (Klaudy, 2003, pp. 171-174).

המונח "הנהרה" מסמן גם טכניקה של תהליך התרגום וגם מאפיין של התוצר המוגמר (Papai, 2004, p. 145). על פי המילון לחקר התרגום, תהליך ההנהרה קורה כשהמתרגם משלים את טקסט המקור, למשל באמצעות הוספת משפטי הסבר, פירוש השתמעויות או הוספת מילות קישור כדי להבהיר את ההיגיון ולהגביר את הקריאות (Shuttleworth & Cowie, 1997, p. 55).

הזחה (shift) לתפיסתו של טורי היא תופעה הנוצרת בהכרח בכל תרגום כתוצאה מהפער שבהתנגשות בין שתי מערכות שלכל אחת מהן נורמות משלה. טורי מבדיל בין היסט (obligatory shift) להזחה (non-obligatory shift), כאשר היסט הוא חריגה הנגרמת מאילוצים לשוניים והזחה היא חריגה שאינה מחויבת ממבנה הלשון. אף על פי שהזחה אינה הכרחית מבחינה לשונית גרידא, היא נוטה להופיע תכופות, היות שלעתים קרובות קיימים שיקולים בעלי משקל רב המאלצים את המתרגם לבחור בה, שיקולים לא פחות משמעותיים מהגורמים להיסט (טורי, 1977, עמ' 30-34).

מהמחקר (הירש, תשס"ח) עלה אפוא כי כשבמקור זוהתה אירוניה לעתים קרובות התגלו בתרגום הנהרות, ואילו כשבמקור ראינו הומור נמצאו בתרגום יותר הזחות מסוג אחר. מכאן עולה המסקנה כי בתרגום הומור יש נטייה פחותה להנהרות לפחות ביחס לתרגום אירוניה.

הממצאים האלו תורמים להעלאת ההשערה כי ייתכן שהנהרתה של האירוניה מותירה בכל זאת רכיב כלשהו, אולי הפונקציה הביקורתית, ואילו הסבר של הומור יוביל להיעלמותו

בתרגום. לכן הנהרה כלשהי של הומור עשויה להיתפס כפגיעה אפשרית בהעברת האפקט הפרלוקוציוני שלו.

4.3. תרגום הומור – כיצד להעביר את האפקט ההומוריסטי?

רוחו לופס מציעה מודל לבחינת תרגומי הומור ושיפורם, המבוסס על פירוק המבע ההומוריסטי למסגרות הסמנטיות המרכיבות אותו (Rojo Lopez, 2002). מגישה עולה כי ניתן להעביר בתרגום את הפונקציה ההומוריסטית.

במחקרה היא מתבססת על ההקשר הקוגניטיבי, כפי שהגדיר אותו פילמור (Fillmore, 1976), שאינו רק ההקשר המידי אלא כולל גם את ציפיותיהם ותפיסותיהם של המשתתפים במבע ההומוריסטי. לפי התפיסה הזו, בתהליך ההבנה של מושג מסוים אנו פונים אל רפרטואר של "אב-טיפוסים" העומד לרשותנו, למעשה יש לנו מאגר של "מסגרות" המאפשרות לנו לפענח מצבים. לכן גם הפענוח ישתנה בין נמען לנמען בהתאם לרקע שלו. בתרגום הומור, לגישה, יש ליצור אפקט קוגניטיבי מקביל למקור, דבר הדורש לעתים התאמה למסגרות הנגישות לקהל (Rojo Lopez, 2002).

במאמרה רוחו לופס (*ibid*) מציעה מודל להבנת ההומור כפי שהוא מתבטא במקור כדי להקל על העברתו בתרגום. היא מנתחת ארבע שיטות שבהן משתמשים הכותבים במקור כדי לנצל את המסגרות השונות של ההקשר הקוגניטיבי וליצור אפקט הומוריסטי: 1. שינוי: עיוות המסגרות הקיימות, יצירת מסגרות חדשות על סמך קיימות, יצירת קשרים חדשים בין מסגרות והפעלת מסגרת מסוימת בהקשר הדורש אחרת; 2. חיזוק: חיזוק המסגרות המתעוררות אצל המפענח; 3. מיפוי מטפורי: שימוש במסגרת הדורשת פענוח במונחים של מסגרת אחרת; ו-4. מיפו מטונימי. לדבריה, על המתרגם להיות מודע לניצול ההומוריסטי של המסגרות כדי שיוכל להשתמש באותן שיטות ולהפעיל מסגרות מקבילות בשפת היעד המתאימות לתפיסותיהם ולציפיותיהם של קוראיו.

יש לציין כי על פי התפיסה העומדת מאחורי מאמר זה, המונחים "מסגרת" ו"תסריט" חופפים פחות או יותר וניתן להשתמש בהם בהתאמה.

נראה כעת כיצד ניתן להפעיל את שיטתה ואת המודל שלנו להבחנה בין אירוניה להומור כדי לנתח דוגמות מתוך ספרו של אפרים קישון "ספר משפחתי" (2002, לראשונה ב-1980) ולהשוות אותן לתרגומן לאנגלית (My Family Right or Wrong (1983).

5. ספר משפחתי

"ספר משפחתי" (2002, לראשונה ב-1980) הוא לקט הומורסקות שהופיעו קודם בספרים שונים של אפרים קישון (23 באוגוסט 1924 – 29 בינואר 2005), סופר, סטיריקן, מחזאי, תסריטאי ובמאי קולנוע ותיאטרון ישראלי, חתן פרס ישראל ויוצר ידוע ומפורסם בעולם. את הספר תרגמה לאנגלית מרים ארד ב-1983.

5.1. ניתוח הפרק "יש חור בדלי"

1. יש חור בדלי (עמ' 266)

There's a Hole in the Bucket (p. 133)

כבר בשלב הכותרת מעורר הפרק "יש חור בדלי" הומור מסוים כיוון שהוא מזכיר את שירם של יוסי בנאי ויונה עטרי (מילים דן אלמגור), הנפתח כך:

יש חור בדלי, תביטי נא יונה
 המים נוזלים, יש חור בדלי.
 תסתום אותו יוסף, הו יוסף, הו יוסף.
 תסתום אותו, יוסף, הו יוסף, תסתום.
 במה לסתום תגידי לי יונה?
 במה לסתום? הגידי במה?

המילים מעוררות תסריט (Raskin, 1985; Attardo, 2002) או מסגרת (Rojo Lopez, 2002) של מים הדולפים ללא הפסקה ואנשים העומדים אין אונים מולם, תסריט הנמשך בקריאת הפרק כשמתברר כי קישון ומשפחתו סובלים מדליפה חמורה בקיר. בהקשר הזה לא ניתן לומר שיש שבירת ציפיות או נקודת חילוף תסריטים ברורה. אף על פי כן, ניתן להשתמש בתיאוריה של רוחו לופס ולטעון כי יש כאן חיזוק של המסגרות המתעוררות אצל המפענח בקריאת הפרק, כך שההומור מתפענח כאן לאחור. במילים אחרות, הסיטואציה ההומוריסטית של קישון ומשפחתו המנסים לסתום את החור בקיר מובאת לידי הקצנה בשיר "יש חור בדלי" ולכן האלוזיה אליו מחזקת את המסגרת הסמנטית המתעוררת למקרא הפרק. התרגום באנגלית מביא אלוזיה דומה לשיר הילדים העממי There's a Hole in the Bucket שתרגם למעשה דן אלמגור, ולכן, מכיוון שיש כאן "תרגום על תרגום", מנגנוני ההומור עובדים באופן דומה ויוצרים את אותו האפקט. ההומור בדוגמה הבאה מתבסס אף היא על אלוזיה, אך הפעם מתוחכמת ועקיפה יותר:

2. באמשים אלה נפתחו ארובות השמים, כזכור, ונבקעו מעיינות התהום בדיוק מתחת לביתנו הקטן באפקה (עמ' 266).

Remember Noah? Well, he had an ark, but we only have a house in the suburbs, and when the windows of heaven opened upon us, the fountains of the deep broke up too (p. 133).

תחילת הפרק מזכירה את סיפור נוח והמבול כפי שהוא מתואר בבראשית ז י"א: "בַּשָּׁנָה שֵׁשֶׁ-מֵאוֹת שָׁנָה לְחַיֵּי-נֹחַ... נִבְקְעוּ כָּל-מַעְיְנֹת תְּהוֹם רַבָּה, וַאֲרֻבֹת הַשָּׁמַיִם נִפְתְּחוּ". כלומר התסריט הראשון המתעורר הוא של אסון אקולוגי כבד מידי שמים, עניין הרה גורל המשפיע על כל האנושות.

בניגוד לדוגמה הקודמת, במקרה הזה אפשר להצביע בדיוק על נקודת החילוף בין שני התסריטים במילים "בדיוק מתחת לביתנו הקטן באפקה", המהוות את שורת המחץ ומעבירות אותנו אל סיטואציה יומיומית ובנאלית. כאמור, הפער בין שני התסריטים עשוי להיות במקרים

רבים הניגוד בין הרצוי בין הארצי והגשמי לרוחני ולנעלה (Raskin, 1985, pp. 108-111), וכך גם בדוגמה הזו: לא אסון המשפיע על כל האנושות בשל חטאיה, אלא בית קטן בפרברים הסובל מצנרת לקויה. בלשונה של רוחו לופס אפשר לדבר על מנגנון הומוריסטי של יצירת קשרים חדשים בין מסגרות.

התרגום לאנגלית מתבסס גם הוא על ההשוואה לנוח, אך זו נעשית באופן ישיר: Remember "Noah?", כלומר יש הנהרה של המידע המתקיים אך במובלע במקור. הניגוד בין שני התסריטים אף הוא מפורש: לו הייתה תיבה ואילו לנו יש רק בית קטן בפרוורים. ניתן לומר אפוא כי התרגום מתבסס על אותם מנגנונים הומוריסטים שאליהם פונה המקור והם ההשוואה בין סיפור תיבת נוח לנילה בבית משפחת קישון, אך הוא עושה זאת באופן מפורש. היות שההומור מושתת על עקיפות, וכפי שהוסבר לעיל, הנהרה פוגעת ב"בדיחה", האפקט הפרגמטי שלו מוחלש.

3. כתוצאה מכך, בצהריים התייצבו בנינו הצוהלים בפנינו, לאמר:

– אבא'לה היקר, הקיר במרתף עושה פיפי (עמ' 266).

At noon, that is, when I came home, I was met by my jubilant kids who reported:

"Daddy! he wall in our cellar is doing pee-pee!" (p. 133)

ההומור בדוגמה מספר 3 מתבסס על תופעה שרוחו לופס מכנה בשם "מיפוי מטפורי" (Rojjo Lopez, 2002), כלומר שימוש במסגרת הדורשת פענוח במונחים של מסגרת אחרת. במקרה הזה המטפורה היא האנשה של הקיר ותיאור הדליפה כהטלת מים אנושית. כמו כן, שבירת הציפיות מתבססת על הניגוד בין אושרם של הבנים למראה התופעה למורת רוחו של האב מתוצאותיה. התרגום לאנגלית, אף על השינויים הסמנטיים הקלים, מצליח להעביר את מנגנוני ההומור המבוססים על האנשה וניגוד, אולי מפני שאין נדרש ידע הקשרי ספציפי לפענחם: ההשוואה הילדותית בין האדם לקיר אינה תלויית מקום אחד או תרבות אחת דווקא.

4. כלומר קרה, שמתוך קיר המרתף בקע, בלי כל אזהרה מוקדמת סילון מים אדים אשר העשיר את המאגר במקום לפחות בקוב אחד בכל רבע שעה. משה רבנו היה יכול להרגיש ככה בשעה שיצא לו הפלא מן הסלע, אם כי העיתוי שלו היה מוצלח יותר (עמ' 266).

The wall wasn't peeing, it was squirting water like a geyser. Moses would have loved it (p. 133).

גם דוגמה מספר 4 מבוססת על אלוזיה לתיאור הוצאת המים מן הסלע כפי שהם מתוארים בשמות י' ובמדבר כ'. הסיפור מזכיר מפורשות את משה ויוצר את התסריט או המסגרת של מים הבוקעים כבדרך נס, אך העיוות של המסגרת (Rojjo Lopez, 2002) או הניגוד בין התסריטים (Raskin, 1985; Attardo, 2002) מתבסס על ההבדל בין שני המצבים. משה שאף להוציא סלע מן המים, ואילו קישון רוצה לגרום לתוצאה הפוכה. הטקסט מתייחס בלשון המעטה להבדל הזה בטענה "העיתוי שלו היה מוצלח יותר".

במקרה הזה התרגום מפורש דווקא פחות מהמקור, למעשה יש כאן תופעה של אימפליסיטציה: פריטים שהיו קיימים בגלוי במקור עוברים לרמת המובלע. כך האלוזיה לסלע

ולהוצאת המים מתבטאת אך ורק באזכור השם "משה". הניגוד הקיים במקור מופיע גם בתרגום בטענה כי "משה היה אוהב את זה" אך הטקסט מסתמך על כך שהקורא יבצע את כל תהליך הקישור. ייתכן כי יש כאן משום פיצוי על רמת מפורשות גבוהה יותר בדוגמה הקודמת.

5. אין צורך לומר שלא איבדנו את עשתונותינו:

– מים! – צווחה האישה ויצאה לתוך הסעה בחוץ וחזרה ויצאה וצווחה – שיטפון! הצילו! משטרה! מים! אנשים טובים! מרתף! מכבי-אש! מכול! עירייה! הצילו! מים!... (עמ' 266)

We were a bit worried, to be sure, but we didn't lose our heads:

"We're flooded!" shrieked the little woman, and ran out into the storm wringing her hands, "Flooded! Help! In the cellar! Water! Police! Army! Somebody help! Water!..." (p. 133)

הדוגמה האחרונה מתבססת על ניגוד בין שני תסריטים המתקיים באופן דומה מאוד במקור ובתרגום: מצד אחד, המספר טוען כי הוא ואשתו לא איבדו את עשתונותיהם, אך מצד שני התנהגותה של אשתו כפי שהיא מתוארת מעידה על ההיפך מכך.

ניתן לראות אם כך כי אפשר לעתים להעביר את האפקט הפרלוקוציוני ההומוריסטי משפה לשפה: בדוגמה 1 למשל צלחה ההעברה של האלוזיה לשיר "יש חור בדלי" לתרגום לאנגלית, מכיוון שהייתה קיימת מקבילה גם בתרבות היעד; בדוגמה 3 הועבר האפקט, משום שמנגנון ההומור התבסס על מיפוי מטפורי שאינו תלוי בידע הקשרי ספציפי לתרבות מסוימת; וכן בדוגמה 5 השתמשו המקור והתרגום בניגוד כמעט אוניברסלי בין תסריטים כדי ליצור את ההומור. אולם במקרים שבהן פונה המתרגם להנהרות, לעתים יש חשש כי לקורא הפוטנציאלי של התרגום חסר הידע ההקשרי להבין את מנגנוני העקיפות, הדבר עשוי להקטין את האפקט הפרגמטי של ההומור.

אולם שינויים על קוטב האקספליסיטציה-אימפליסיטציה עשויים לפגוע באפקט הפרלוקוציוני של הומור, כפי שקרה בדוגמה 2. במקרה הזה החליפה ההשוואה המובלעת לנוח שבמקור לניגוד מפורש בין שני תסריטים בתרגום, וכך נפגעה העקיפות וכתוצאה מכך גם האפקט ההומוריסטי.

6. סיכום

במאמר זה הראינו כיצד אם כך, בהנחה שלמתרגם הידע ההקשרי הדרוש לפענוח ההומור והתנאים הנדרשים התורמים לאיכות התרגום, במקרים רבים ישנה אפשרות להעביר את האפקט הפרלוקוציוני ההומוריסטי משפה לשפה, כמו בדוגמות 1,3,5. אולם כשפונה המתרגם להנהרות, לעתים מתוך חשש כי לקורא הפוטנציאלי של התרגום חסר הידע ההקשרי להבין את מנגנוני העקיפות, הדבר עשוי להקטין את האפקט הפרגמטי של ההומור.

7. מקורות

מקורות ראשוניים

קישון, א. (2002, לראשונה ב-1980). *ספר משפחתי*, תל אביב: ידיעות אחרונות.
Kishon E. (1983). *My family right or wrong*. Maidstone: Bachman & Turner, translation by M. Arad.

מקורות משניים

- ברגסון, ה. (1981). *הצחוק*. ירושלים: חמד.
הירש, ג. (תשס"ח). *בין אירוניה להומור: הצעת מודל פרגמטי מבחין בהתבסס על ניתוח טקסטואלי של יצירות ספרותיות במקור ובתרגום*. (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח).
זיו, א. (תשמ"א). *הפסיכולוגיה של ההומור*. תל אביב: יחדיו.
זיו, א. (1984). *הומור ואישיות*. תל אביב: פפירוס.
טורי, ג. (1977). *נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים 1930-1945*. תל אביב: מכון פורטר ומפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור.
מרכוס, י. (2001). *אפקטים קומיים וסאטיריים בלשון הספרות*. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
צמח, ש. (תש"ח). *השחוק*. ירושלים: מוסד ביאליק.
Alexander, R. J. (1997). *Aspects of verbal humour in English*. Tübingen: Gunter Narr Verlag Tübingen.
Aristotle. (-4th century). *The works of Aristotle: Rhetorica, Vol. XI*. (W. R. Roberts, Trans.) Oxford: Clarendon Press.
Aristotle. (-4th century). *Poetics*. (S.H. Butcher, Trans.). London.
Attardo, S. (1997). The Semantic foundation of cognitive theories of humor. *Humor*, 10, 395-420.
Attardo, S. (2001). *Humorous texts: a semantic and pragmatic analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.
Attardo, S. (2002). An approach based on the General Theory of Verbal Humour (GTVH). *The Translator: Translating humour*, 8 (2), 173-194.
Attardo, S. (2003). Introduction. *Journal of Pragmatics: The pragmatics of humor*, 31, 1287-1294.
Dascal, M. (1985). Language use in jokes and dreams: sociopragmatics vs. psychopragmatics. *Language and Communication*, 5, 95-106.

- Dascal, M. & Weizman, E. (1987). Contextual exploitation of Interpretation, Clues in text understanding: an integrated model. In J. Verschueren & M. Bertuccelli-Papi (Eds.), *The pragmatic perspective* (pp. 31-46). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Delabastita, D. (1993). *There's a double tongue: An investigation into the translation of Shakespeare's wordplay, with special reference to Hamlet*. Amsterdam and Atlanta: Rodopi.
- Dimitrova, B. E. (2005). *Expertise and explication in the translation process*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Diot, R. (1989). Humor for Intellectuals: Can it be exported and translated? *Meta*, 34(1), 84-87.
- Dolitsky, M. (1983). Humor and the unsaid. *Journal of Pragmatics*, 7, 39-48.
- Dynel, M. (2007). Book review: New approaches to the linguistics of humour". *Journal of Pragmatics*, 39, 2345-2354.
- Hewson, L. & Martin, J. (1989). *Redefining translation: The variational approach*. London & New York: Routledge.
- Fillmore, Ch. J. (1976). Frame semantics and the nature of language. In S. Harnad et al. (Eds.) *Origins and evolution of language and speech* (pp. 20-32). New York: New York Academy of Sciences.
- Freud, S. (1905). *Jokes and their relation to the unconscious*. (J. Strachey, Trans.). Harmondsworth: Penguin.
- Glucksberg, S. (1995). Commentary on nonliteral language: Processing and use. *Metaphor and Symbolic Activity*, 10 (1), 47-57.
- Grice, H.P. (1968). Utterer's meaning, sentence meaning, and word meaning. *Foundations of Language*, 4, 1-18.
- Grice, H.P. (1975). Logic and Conversation. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (pp. 41-58). New York: Academic Press.
- Grice, H.P. (1978). Further notes on logic and conversation. In P. Cole (Ed.), *Pragmatics 9* (pp. 113-127). New York: Academic Press.
- Hay, J. (2001). The pragmatics of humor support. *Humor*, 14, 55-82.
- Hickey, L. (1998). Introduction. In L. Hickey (Ed.), *The Pragmatics of Translation* (pp. 1-9). Cleavdon: Multilingual Matters.

- Hickey, L. (1998). Perlocutionary Equivalence: Marking, exegesis and recontextualisation. In L. Hickey (Ed.), *The Pragmatics of Translation* (pp. 217-232). Cleavdon: Multilingual Matters.
- Hirsch, G. (2011). Between irony and humor: A pragmatic model. *Pragmatics & Cognition* 19(3), 530-561.
- House, J. (1998). Politeness and Translation. In L. Hickey (Ed.), *The Pragmatics of Translation* (pp. 54-71).
- Jeffers, J. (1995). Beyond Irony: The Unnamable's Appropriation of its critics in a humorous reading of the text. *The Journal of Narrative Technique*, 25(1), 47-66.
- Klaudy, K. (2003). *Languages in Translation: Lectures on the theory, teaching and practice of translation*. Budapest: Scholastica.
- La Fave, L., Haddad, J. & Maesen, W. A. (1976). Superiority, enhanced self-esteem, and perceived incongruity humour theory. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *Humour and laughter: Theory, research, and applications* (pp. 63-91). London: Willey.
- La Fave, L., Mannell, R. & Guilmette, A. M. (1977). An irony of irony: The left-handed insult in intragroup humour. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *Humour and laughter: Theory, research, and applications* (pp. 283-285). London: Willey.
- Laurian, A. N. (1992). Possible/impossible translation of jokes. *Humor*, 5(1/2), 111-127.
- McGhee, P. E. (1977). A model of the origins and early development of incongruity-based humour. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *It's a funny thing, humour* (pp. 27-36). Oxford: Pergamon Press.
- Mulkay, M. (1988). *On Humor: Its nature and its place in modern society*. New York: Basil Blackwell.
- Nerhardt G. (1976). Incongruity and funniness: Towards a new descriptive model. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *Humour and laughter: Theory, research, and applications* (pp. 55-62). London: Willey.
- Nerhardt G. (1977). Operationalization of incongruity in humour research: A critique suggestions. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *It's a funny thing, humour* (pp. 47-51). Oxford: Pergamon Press.
- Norricks, N. R. (1993). *Conversational joking*. Bloomington: Indiana University Press.

- Norricks, N. R. (1994). Involvement and joking in conversation. *Journal of Pragmatics*, 22, 409-430.
- Oring, E. (1989). Between jokes and tales: on the nature of punch lines. *Humor*, 2(4), 349-364.
- Raskin, V. (1985). *Semantic mechanisms of humor*. Dordrecht: Reidel.
- Raskin, V. & Attardo, S. (1994). Non-literality and non-bona-fide in language: An approach to formal and computational treatments of humor. *Pragmatics & Cognition*, 2(1), 31-69.
- Richardson, B. (1998). Deictic features and the translator, In Hickey, L. Ed.), *The pragmatics of translation* (pp. 124-142). Cleavdon: Multilingual Matters.
- Rojo Lopez, A. M. (2002). Frame semantics and the translation of humour. *Babel*, 48(1), 34-77.
- Shultz, T. R. (1976). A cognitive-development analysis of humour. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *Humour and laughter: Theory, research, and applications* (pp. 11-36). London: Willey.
- Shultz, T. R. (1977). A Cross-Cultural Study of the Structure of Humour. In A. J. Chapman & H. C. Foot (Eds.), *It's a funny thing, humour* (pp. 175-179). Oxford: Pergamon Press.
- Shuttleworth, M. & Cowie, M. (1997). *Dictionary of translation studies*. Manchester: St. Jerome.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1986). *Relevance: communication and cognition*. Oxford: Blackwell.
- Tsakona, V. (2007). Towards a revised typology of humorous texts and humorous lines. In D. Popa & S. Attardo (Eds.), *New approaches to the linguistics of humor* (pp. 35-43). Galați: Academica.
- Vasconcellos, M. (1986). A functional model of translation: humor as the case in point. *Babel*, 32(3), 134-145.
- Vermeer, H. J. (2000). Skopos and commission in translational action. In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (pp. 221-233). London & New York: Routledge.
- Vinay, J. P. & Darbelnet, J. (1958). *Stylistique comparée du français et de l'anglais: Méthode de traduction*. London-Toronto-Paris: Didier.

Weizman, E. & Dascal, M. (1991). On clues and cues: strategies of text understanding. *Journal of Literary Semantics*, XX/1, 18-30.

Yus, F. (2003). Humor and the search for relevance. *Journal of Pragmatics*, 35, 1295-1331.

Zajdman, A. (1991a). Contextualization of canned jokes in discourse. *Humor*, 4 (1), 23-40.

Zajdman, A. (1991b). Documenting humorous episodes: the case of the Israeli school teachers. *Communication & Cognition*, 24 (2), 209-234.

תודות:

ברצוני להודות לפרופ' אלדעה ויצמן מהמחלקה לתרגום וחקר התרגום באוניברסיטת בר אילן על ההתעניינות, על העזרה הרבה ועל הידע הבלתי נדלה שהקנתה לי במרוצת השנים, וכן לתלמידיי בסמינר "הומור, אירוניה, תרגום והבדלים בין לשונות" על הדיון הפורה בניתוח הדוגמות המובאות כאן.